

ПОНЯТТЯ “ОСОБИСТА БЕЗПЕКА ПРИКОРДОННИКІВ” ТА ЧИННИКИ ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 159.9:331.4

Є. М. Потапчук

В. О. Торічний

Особливі умови – це об’єктивна реалія, яка характеризує “професійне поле” діяльності прикордонників. Високий рівень відповідальності, складність оперативної обстановки на державному кордоні, очікування небезпеки, зустрічі з невідомим противником, необхідність безперервного логічного та психологічного аналізу ситуацій, напруженість уваги, відсутність повноцінного відпочинку серйозно і неоднозначно впливають на психіку прикордонника, призводять до виснаження його фізичних та психічних можливостей, погіршення його здоров’я. З огляду на це, проблема забезпечення особистої безпеки військовослужбовців Державної прикордонної служби України (ДПСУ) набуває особливої гостроти й актуальності.

Як свідчить аналіз наукових праць, проблему безпеки людини та її захисту від небезпек вивчали І. Баєва, Г. Грачов, Т. Кабаченко, М. Корольчук, М. Котик, Т. Краснянська, І. Пістун, І. Приходько, В. Рибалка, О. Столяренко та інші. Проте, що стосується особистої безпеки прикордонників, то, незважаючи на певний інтерес дослідників до неї (В. Барко, Є. Потапчук, О. Матеюк, В. Кохан та ін.), на сьогоднішній день залишаються недостатньо вивченими питання, які розкривають сутність цього поняття і чинники її забезпечення.

Отже, з урахуванням зазначеного вище, метою статті є визначення сутності поняття “особиста безпека прикордонників” та чинників її забезпечення.

Проблема захисту людини від небезпек постала водночас із появою людства на Землі. Упродовж усієї історії цивілізації кожна окрема людина загалом дбала про власну безпеку та безпеку своїх близьких, так само як і людству доводилося дбати про безпеку свого існування. Недарма потреба в

безпеці разом із фізіологічними потребами складає основу ієрархії потреб А. Маслоу.

Проблема безпеки як соціального явища є однією з глобальних проблем сучасності. З точки зору історичного підходу “безпека” розумілась як комплекс сформованих та оптимально збалансованих зовнішньо- та внутрішньополітичних умов, які становлять основу комфортної життєдіяльності людей і гарантують позитивний результат будь-якої зміни, що відбувається в ній [2]. Подібний підхід переважав до недавнього часу й у вітчизняній науці. З розвитком цивілізації, суспільних відносин розуміння поняття “безпека” дещо змінилося, стало більш досконалим, з’явилась певна різноманітність його інтерпретацій.

Як свідчить аналіз наукових праць, на сьогоднішній день дослідники розглядають безпеку як:

1) стан об’єкта (системи, процесу), при якому можливість виникнення небезпечної події виключено або нівелюються її наслідки (В. Джигирей, О. Доценко, В. Заплатинський, В. Жидецький та ін.);

2) здатність, властивість об’єкта (системи, процесу) протистояти небезпечним станам або навіть виключати саму можливість їх виникнення (С. Боголюбов, П. Белов, В. Добровольський, М. Зубок та ін.);

3) сукупність умов діяльності або зовнішнього середовища, в яких виключено негативний вплив на об’єкт (С. Роцин, Т. Кабаченко С. Решетіна, Г. Смолян, А. Сухов та ін.);

4) систему заходів, спрямованих на забезпечення захисту об’єкта від впливу небезпечних подій (С. Городянка, Ю. Корнєєв, А. Папкін та ін.).

Оскільки такі тлумачення поняття безпеки як здатність, властивість, сукупність умов, система заходів відображають лише окремі способи, порядок, напрями забезпечення особистої безпеки, ми, як і ціла низка дослідників [5; 8; 13], будемо розглядати особисту безпеку прикордонника як стан захищеності особистості, що забезпечує збереження її цілісності та можливість розвитку,

оскільки саме в такому аспекті безпека людини постає як її фундаментальна потреба, реалізація якої забезпечує її стабільне існування і подальший розвиток.

З урахуванням цього і специфіки професійної діяльності прикордонників ми вважаємо, що особиста безпека прикордонників – це такий стан їхньої захищеності від небезпечних чинників професійної діяльності, який, з одного боку, забезпечує їхню фізичну, психічну та духовну цілісність, а з іншого – можливість успішного виконання функціональних обов'язків і службових завдань щодо охорони державного кордону, їхній професійний та особистісний розвиток.

Потреба прикордонників у стані безпеки задовольняється її забезпеченням. Цей термін сучасний тлумачний словник української мови розкриває як: 1. “Дія зі значенням забезпечити; задоволення, гарантування. 2. Матеріальні засоби до існування; постачання” [14, с. 309].

Оскільки “забезпечення – це дія зі значенням забезпечити; задоволення, гарантування” [14, с. 309], а “сукупність ряду послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату” є процесом [14, с. 738], забезпечення особистої безпеки прикордонників ми визначаємо як складно організований процес досягнення стану їхньої захищеності від небезпечних чинників професійної діяльності, який, з одного боку, забезпечує їхню фізичну, психічну і духовну цілісність, а, з іншого, – можливість успішного виконання функціональних обов'язків та службових завдань щодо охорони державного кордону, їхній професійний та особистісний розвиток.

Досліджуючи процес забезпечення особистої безпеки, науковці констатують [7; 10; 11 та ін.] його зумовленість складною системою чинників правового, соціального, економічного, організаційного, психологічного й іншого характеру, в якій визначальне місце для представників правоохоронних професій посідають, усе-таки, чинники психологічного спрямування [9], тому врахування психологічних чинників у забезпеченні особистої безпеки персоналу ДПСУ є вельми актуальним завданням.

У психології праці [7] виокремлюють два загальні напрямки щодо врахування психологічних чинників безпечної праці:

1) зниження рівня виробничої небезпеки шляхом створення безпечніших предметів, знарядь та умов праці та ефективніших засобів захисту;

2) підвищення рівня індивідуальної захищеності працівників шляхом організації безпечнішої поведінки.

Оскільки діяльність персоналу ДПСУ за психологічною класифікацією професій Є. Клімова [4] належить до професій типу “людина-людина”, а особливістю умов її перебігу є наявність чинників, усунути які принципово не можливо (наприклад, чинник ризику), а, отже, і неможливо впливати на них, створюючи для військовослужбовців комфортні умови професійної життєдіяльності, основні шляхи забезпечення особистої безпеки персоналу ДПСУ ми вбачаємо у підвищенні рівня їх індивідуальної захищеності та мінімізації впливу негативних чинників професійної діяльності.

Вивчення наукової літератури щодо чинників забезпечення особистої безпеки фахівців у сфері правоохоронної та військової діяльності [3; 9–12 та ін.] надало змогу вичленити низку об’єктивних і суб’єктивних чинників успішності цього процесу для персоналу ДПСУ.

До основних об’єктивних психологічних чинників забезпечення особистої безпеки прикордонників віднесено:

наявність якісного професійного відбору кандидатів на службу;

дієву систему навчання і виховання у військовослужбовців безпечної поведінки;

мотивування персоналу ДПСУ до безпечної поведінки;

ранню діагностику вияву негативних психічних станів, профілактику їх негативних наслідків, швидке реагування на стресогенні ситуації та запобігання накопиченню негативного емоційного заряду в прикордонників;

позитивне ставлення соціального оточення до прикордонників;

підтримання і зміцнення військової дисципліни;

високу психологічну готовність керівників прикордонних підрозділів до діяльності щодо забезпечення особистої безпеки підлеглого персоналу.

Щодо суб'єктивних чинників забезпечення особистої безпеки військовослужбовців ДПСУ, то ґрунтовний аналіз наукових праць, які стосуються вивчення особистісних характеристик людини, відповідальних за її безпеку, надає можливість констатувати, що на сьогоднішній день не існує загальноприйнятої класифікації цих якостей. Практично кожний дослідник, який звертається до цієї проблематики, пропонує свій перелік якостей, притаманних певній категорії осіб у межах забезпечення їхньої безпеки. Найбільша кількість цих напрацювань належить психології праці та її прикладним галузям: психології певної професійної діяльності – військової, правоохоронної, педагогічної тощо.

Таке розмаїття наукових досліджень щодо особистісних характеристик фахівця, які здатні забезпечити його особисту безпеку, зумовлено тим, що їх перелік визначається специфікою екстремальних ситуацій певної професійної діяльності. З огляду на це, для виявлення цих характеристик у військовослужбовців ДПСУ з'ясуємо думки дослідників правоохоронної діяльності щодо цього питання.

Так, С. Корсун [6] професійно-важливими психологічними якостями працівника оперативного підрозділу податкової міліції вважає: високий рівень розвитку функцій пам'яті, уваги, сенсомоторної діяльності, логічного мислення, емоційної стійкості, здатності протистояти впливу стресогенних чинників та вміння адаптуватись до нестандартних умов діяльності.

О. Хлонь [16], вивчаючи психологічні особливості професійного ризику працівників кримінальної міліції, з'ясовує, що визначальними особистісними якостями успішності цієї діяльності в умовах ризику є: рішучість, кмітливість, інтелект, креативність, достатня сила і підвищена лабільність нервової системи, вольова регуляція дій, ініціативність, уважність, спостережливість, відповідальність, цілеспрямованість, самовладання, витримка, організованість,

компетентність, здатність використовувати власні фізичні, психологічні й інтелектуальні здібності для досягнення успіху.

Доволі цікавими з точки зору забезпечення особистої безпеки персоналу ДПСУ є результати опитування безпосередньо самих працівників органів внутрішніх справ (ОВС) України щодо якостей, які необхідні їм для забезпечення особистої безпеки [1]. Відповіді працівників (максимум – 5 балів) на це запитання розподілилися таким чином: професійна підготовленість – 4,70; стійкість до стресу – 4,63; фізична підготовленість – 4,09; рішучість – 4,02; довіра до самого себе при виконанні завдань – 3,95; довіра до зброї – 3,80; ефективність у сутичці – 3,80; здатність до спільних дій – 3,78; емоційна стійкість – 3,46.

Щодо самих військовослужбовців ДПСУ, то результати досліджень, наприклад, С. Філіппова [15] свідчать, що у 75 % професійно ефективних офіцерів оперативно-розшукових підрозділів успішність їх правоохоронної діяльності забезпечується високим рівнем розвитку інтелектуальних та вольових якостей, при цьому їх визначальними вольовими якостями і властивостями постає здатність до психічної саморегуляції, готовність до професійного ризику, організованість, сміливість, рішучість, цілеспрямованість у досягненні поставленої мети, здатність переносити тривалі фізичні та психічні навантаження.

Як свідчать усі ці результати, основу життєво важливих якостей правоохоронців складають професійна підготовленість та стійкість до стресу. Достатньо високої оцінки набувають і такі якості як рішучість, довіра до себе під час виконання професійних завдань. Тобто з точки зору працівників однаково значущими для забезпечення особистої безпеки є суто професійні та певні особисті якості. Поширюючи ці результати на специфіку правоохоронної діяльності персоналу ДПСУ, можна стверджувати, що такий “портрет” охоронця державного кордону, який завдяки своїм професійно-особистим якостям здатний у найбільшій мірі забезпечити особисту безпеку і безпеку оточуючих, може бути певним орієнтиром як для самих прикордонників в їх

роботі щодо самовдосконалення, так і для керівників та фахівців відділів по роботі з персоналом у реалізації завдань управління безпекою особового складу.

Відповіді на попереднє запитання надають можливість з'ясувати, яким повинен бути правоохоронець, щоб успішно діяти в ситуації професійного ризику. Не менш важливим для вирішення завдань забезпечення особистої безпеки персоналу ДПСУ є й знання того, які якості прикордонника зумовлюють конфліктогенну поведінку. Певний матеріал з цього питання, наприклад, дають дослідження науковців [1; 9 та ін.] щодо найбільш типових форм поведінки працівників ОВС у травмонебезпечних ситуаціях, унаслідок яких вони гинули або отримували поранення. Так, В. Лефтеров у своєму дослідженні [9] з'ясував, що такими формами поведінки працівників ОВС є те, що вони: не зуміли своєчасно розпізнати небезпеку; виявляли апатію, зайву благодущність; були захоплені зненацька і не рухалися; втратили пильність, були розосереджені; не просили підтримки та переоцінили свої можливості; надто швидко розслабилися; не контролювали себе, інших людей, ситуацію; не враховували психологічного стану затриманого або підозрюваного; не спостерігали за рухами підозрюваного; надто пізно починали застосовувати силу; не використовували індивідуальних засобів захисту й активної оборони тощо.

За результатами дослідження М. Брикова [1], характерними рисами поведінки тих працівників ОВС, які викликали провокаційні дії з боку порушників громадського порядку, виявилися: 1) нахабне поведіння; 2) висловлювання негативного характеру на адресу громадян; 3) необережні і необдумані висловлювання; 4) неохайний вигляд; 5) п'яний вигляд; 6) порушення правил носіння форменого одягу; 7) помилки в професійній діяльності; 8) корупційні діяння; 9) емоційне реагування на грубість з боку провокаторів з метою виклику агресивних дій; 10) зниження порогу відчуття безпеки; 11) утрата пильності; 12) завищена оцінка власних сил та можливостей; 13) недостатня кваліфікація дій безпосереднього керівництва;

14) стрес, психічна неврівноваженість; 15) свідоме порушення законності; 16) кумівство; 17) вияви агресії.

Щодо мотиваційно-ціннісних особистісних установок і переконань правоохоронців, що можуть викликати провокаційні дії, то ними є: 1) низький рівень моральності, безчесність, користолюбство; 2) безвідповідальність у роботі; 3) недисциплінованість; 4) відсутність сумління; 5) виражена мотивація уникнення невдачі.

Інтелектуальні властивості, які можуть обумовити раптове неконтрольоване виникнення провокаційних дій: інтелектуальна ригідність; виражена емоційна деструкція; нерозвинена уява.

Подібні думки щодо цього питання ми знаходимо й в дослідників правоохоронної діяльності на державному кордоні. Так, С. Філіппов у своїй праці [15] стверджує, що основними протипоказаннями до професійної діяльності у сфері охорони державного кордону є: нервово-психічна й емоційна нестійкість; жорстко виражені психічні акцентуації і відхилення; алкогольна чи наркотична залежність; медичні протипоказання; низькі моральні якості; схильність до брехні; безвідповідальне ставлення до виконання службових завдань; неадекватно висока самооцінка.

Несприятлива мотивація з точки зору дослідника характеризується домінуванням у мотиваційному профілі особистості таких параметрів як: виражене прагнення компенсації характерологічних вад за рахунок професії; потреба в соціальному схваленні, реалізація якої пов'язується із зовнішнім престижем професії; домінуюча потреба у виправданні своєї самооцінки, реалізація якої пов'язується індивідом із зовнішніми характеристиками професії (владні повноваження, кар'єрне просування, зовнішній імідж професіонала); неадекватне уявлення про професію та її вимоги до особистості, вибір її на основі романтичної привабливості, меркантилізму; ігнорування творчих аспектів діяльності, а також можливості особистісного і професійного вдосконалення; відсутність уявлень про власні плани на майбутнє, які пов'язані

з обраною професією; нерозбірливість у засобах при реалізації особистих потреб; негативне емоційне ставлення до професії.

Таким чином, аналізуючи думки дослідників щодо особистісних характеристик правоохоронця, які здатні забезпечити його особисту безпеку, можна стверджувати, що забезпечення особистої безпеки прикордонника потребує від нього не лише високих професійних знань, розвинених умінь та навичок, високого рівня інтелекту і фізичного розвитку, але й емоційно-вольової саморегуляції, урівноваженості, стійкості, відповідальності, державного мислення, прихильності національним інтересам, здатності стояти на смерть на прикордонних рубежах Вітчизни тощо. Сутнісне злиття цих якостей, властивостей особистості породжує поняття професійного іміджу прикордонника, який, у свою чергу, постає вагомим чинником забезпечення їхньої особистої безпеки

Отже, підводячи підсумки проведеного дослідження, можна зробити такі висновки:

1. Проблема забезпечення особистої безпеки військовослужбовців ДПСУ є маловивченою, однак досить актуальною проблемою сучасності.

2. Особиста безпека прикордонників – це такий стан їхньої захищеності від небезпечних чинників професійної діяльності, який, з одного боку, забезпечує їхню фізичну, психічну і духовну цілісність, а з іншого – можливість успішного виконання функціональних обов'язків та службових завдань щодо охорони державного кордону, їхній професійний та особистісний розвиток.

3. Процес забезпечення особистої безпеки прикордонників детермінується складною системою чинників правового, соціального, економічного, організаційного, психологічного й іншого характеру, в якій визначальне місце посідають, усе-таки, чинники психологічного спрямування. Об'єктивними чинниками цього спрямування є чинники, що пов'язані з організацією безпечної поведінки персоналу ДПСУ та мінімізацією впливу негативних чинників професійної діяльності; суб'єктивними – особистісні і професійні характеристики самого суб'єкта діяльності. Ці характеристики,

інтегруючись в єдине ціле, формують професійний імідж прикордонника, який, у свою чергу, постає вагомим чинником забезпечення особистої безпеки прикордонників.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми, тому подальші наукові розвідки буде спрямовано на з'ясування впливу професійного іміджу прикордонників на забезпечення їхньої особистої безпеки.

Список використаної літератури

1. Бриков, М. В. Психолого-педагогічні аспекти формування навичок дотримання особистої безпеки слідчих прокуратури / Бриков М. В. // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2010. – Т. XII, ч. 2. – С. 59–66.

2. Васьковська, В. П. Право людини на безпеку та конституційно-правовий механізм його забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституційне право” / В. П. Васьковська ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К., 2006. – 20 с.

3. Жаров, А. І. Розвиток культури і формування особистої безпеки воїна збройних сил України [Електронний ресурс] / Жаров А. І. // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць / від. ред. Лях В. В. – 2004. – Вип. 41. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_41/Zharov.htm.

4. Климов, Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. – М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1996. – 400 с.

5. Ковальська, І. Е. Особиста безпека військовослужбовців Державної прикордонної служби України: сутність, структура та соціально-психологічні чинники її забезпечення [Електронний ресурс] / Ковальська І. Е. // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України : електрон. наук. фах. вид. / гол. ред. Грязнов І. О. – 2011. – Вип. 3. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnads/2011_3/11kiescz.pdf.

6. Корсун, С. І. Психологічні засади професійного відбору працівників оперативних підрозділів податкової міліції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. психол. наук : спец. 19.00.06 “Юридична психологія” / С. І. Корсун ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2009. – 18 с.

7. Котик, М. А. Психология и безопасность / М. А. Котик. – 3-е изд., испр. и доп. – Таллинн : Валгус, 1989. – 448 с.

8. Краснянская, Т. М. Личная безопасность человека в проблемном поле психологи безопасности [Электронный ресурс] / Т. М. Краснянская // Вестник Ставропольского государственного университета. – 2005. – Вып. 40. – Режим доступа : <http://www.vestnik.stavsu.ru/40-2005/19.pdf>.

9. Лефтеров, В. О. Психологічні причини загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 “Юридична психологія” / В. О. Лефтеров ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2001. – 19 с.

10. Матюхіна, Н. П. Управління персоналом органів внутрішніх справ України (Теоретичні та прикладні аспекти) : монографія / Матюхіна Н. П. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Бандурки О. М. – Харків : Вид-во ун-ту внутр. справ, 1999. – 287 с.

11. Охорона праці в діяльності ОВС України : підручник / О. М. Бандурка, І. К. Шаша, І. В. Власенко, П. М. Бортнічук. – Харків : Вид-во Націон. ун-ту внутр. справ, 2003. – 288 с.

12. Потапчук, Є. М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.09 / Потапчук Євген Михайлович ; Нац. академія Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький : Вид-во Нац. академії ДПСУ, 2004. – 429 с.

13. Приходько, І. І. Феноменологія безпеки особистості у психологічних дослідженнях / Приходько І. І. / Вісник Національного університету оборони України : зб. наук. праць / редактор Стасюк В. В. – К. : НАОУ, 2009. – Вып. 3 (11). – С. 149–155.

14. Сучасний тлумачний словник української мови : 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Х. : ВД “Школа”, 2009. – 1008 с.

15. Філіппов, С. О. Психологічні особливості професійної діяльності офіцерів-оперативників Державної прикордонної служби України : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.09 / С. О. Філіппов ; Нац. академія Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2004. – 236 с.

16. Хлонь, О. М. Психологічні особливості професійного ризику працівників кримінальної міліції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 “Юридична психологія” / О. М. Хлонь ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2011. – 20 с.